

Nikolay Aretov

(Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences)

Three Travestied Images of Ancient Bulgaria: Georgi Konstantinov, Rumen Daskalov, Alek Popov

Abstract: This paper presents three books that deal with the history of ancient Bulgarians and the relevant literary context. All of them are ironic although very different in genre and degree of parody. Georgi Konstantinov's book is a sarcastic historical account of the past strewn with autobiographical notes and powerful political criticism. Rumen Daskalov, the only professional historian among the authors, presents himself as an ironic critic of some theories about the distant past of Bulgarians, while Alek Popov's novel creates a fictional satiric plot situated in the present, which describes the adventures of a group of scholars seeking artefacts of their more or less imagined ancestors. All three books problematise a popular discourse that has dominated Bulgarian culture throughout the last century and well into this one.

Keywords: history, parody, ancient Bulgaria, popular culture, Georgi Konstantinov, Rumen Daskalov, Alek Popov

Николай Аретов

(България, Институт за литература, Българска академия на науките)

Три пародийни погледа към Древна България: Георги Константинов, Румен Даскалов, Алек Попов

Хумористичните истории на България са интересна и важна тема, която привлича внимание от различни гледни точки. В последно време Нина Димитрова разгледа „Хумористична история на българите“ (1928) на Христо Бръзицов, „Весела история за българския народ“ (1928) на Георги Църковски, „Хумористична история на България“ (1937) на Райко Алексиев, „Краткосмешна история на България“ (1990) на Николай Генчев, „Антиистория славянобългарска“ (1991) на Георги Константинов и „История на Болгария“ (1999) на Иван Кулеков. (Димитрова/Dimitrova 2021) Към тях могат да се прибавят непубликуваните приживе текстове на Асен Христофоров „Последните мацакурци. Летописни бележки за едно бивше царско село“ и „Хунияда“, „Български хроники“ (Т. 1-4, 2006-2009), на Стефан Цанев, „Чудният свят на древните българи“ (2011) на Румен Даскалов, а и други неща. Ще се опитам да предложа някакви допълващи разсъждения и да продължа наблюденията с книгите на Георги Константинов, Румен Даскалов и романа на Алек Попов „Мисия Туран“ (2021).

Н. Димитрова основателно обобщава в началото:

Всички те (хумористичните истории) са паралелни исторически разкази, които целят да *пародират официалния исторически дискурс*; да *осмеят конкретното „настояще“* чрез формата и средствата на популярно „историческо четиво“; да *противодействат на митотворческите напъни* за величаене на миналото чрез *дегероизацията и десаκραлизацията* му; и накрая – и *просто да забавляват*. (курсив мой Н. А.)

И малко по-долу:

Един от обектите на *хумористичните истории* е *народопсихологията на българина...* (курсив Н. А.)

Безспорно е така, а авторката предлага и конкретни наблюдения върху съвременните на хумористичните истории тенденции в историографията, издателската практика и в доминиращите по това време обществени настроения.

Възможно е изброените цели да се пренаредят и на преден план да се изведе това *просто да забавляват*. А забавлението обикновено се осъществява, когато се следват желанията и настроенията на публиката, не толкова когато се върви срещу тях. До голяма степен това предлагат книгите на Христо Бръзицов, Георги Църковски, Райко Алексиев, Иван Кулеков. В този смисъл те, както и книгите на Н. Генчев и Ст. Цанев, са част от популярното мислене, ще рече – от популярната култура. Те могат да бъдат разглеждани и като обединени в по-голяма цялост рафинирани елементи от народната смехова култура, бих казал дори на вицовете. Авторите на хумористични истории несъмнено внушават свои идеи на читателите, но не по-малко несъмнено искат да им се харесат, бих казал дори – да им продадат своя продукт. (С известни колебания бих определил жанра или поне повечето му образци като популистки.) И с тази цел черпят от ресурсите на актуалния фолклор. Оттук тръгва и доста проблематичната по принцип *народопсихология на българина*, проникнала в „сериозната“ наука и в публицистиката.

Както е известно поне от Бахтин, всъщност от много по-рано, народната смехова култура по-правило преобръща йерархиите и пародира утвърдените представи. При хумористичните истории това преобръщане демонстрира една по-обща особеност, която важи и за другите хумористични жанрове и текстове – пародирането не отхвърля, то фамиализира, интимизира (ако се опитам да използвам термина на М. Хърцфелд/М. Hartsfeld 2007). Казано по-конкретно – пародирането на патриотичната митология в никакъв случай не се усъмнява в патриотизма сам по себе си, то просто предлага друг негов вариант. Или поне така е при „основните“ автори – Христо Бръзицов, Райко Алексиев, Иван Кулеков, а и при Николай Генчев. С много уговорки към тази група могат да се отнесат и двата подобни текста на Асен Христофоров. Двама автори – Георги Константинов и Румен Даскалов, като че ли тръгват в по-различни посоки. При тях основният обект е историографията, *народопсихологията на българина* минава на втори план. До голяма степен това важи и за романа на Алек Попов, при когото стрелите на сатирата са насочени и към други, по-злободневни цели.

* * *

Г е о р г и К о н с т а н т и н о в (Георгиев) (род. 1933) е автор с по-специфичен профил. (Да не се бърка с предвоенния авторитетен критик или с високопоставения поет от ерата на НРБ.) В житейски план той е драстично по-различен от останалите автори. Откровен опозиционер, запомнен с взривяването на паметника на Сталин в Борисовата градина в София през 1953 г., за който е осъден и хвърлен за десет години в затвора. Според статията за него в Уикипедия:

Само това и фактът, че е освидетелстван като душевно болен, отгърват Константинов от смъртна присъда.

По-късно е амнистиран, след години емигрира във Франция, в България се завръща след падането на Берлинската стена.

При автора на „Антиистория славянобългарска“ идеологическите пристрастия са ясно изразени. И може би само при него може да се потърси и усъмняване в самия патриотизъм. Той охотно поставя за заглавие на един раздел на въвеждащата част мисъл, приписана на Лабрюйер „Патриотизмът е последното убежище на мерзавецата“. (Обик-

новено фразата е свързвана със Самюел Джонсън, живял около половин век по-късно – Patriotism is the last refuge of a scoundrel.) Константинов не е професионален писател, историк или журналист, въпреки че след завръщането си от емиграция активно сътрудничи на в. „Свободна мисъл“ и основава издателство „Шрапнел“. По образование е математик, по убеждения – анархист. При него книжовните занимания дълго не стоят на първи план, въпреки че е автор и на няколко други книги – спомени и трудове за анархизма, публикувани в собственото му издателство. (Вж. Константинов/Konstantinov 1986; 2000; 2001; 2004; 2006; 2009; 2016). Федерацията на анархистите в България също обнародва негови брошури и преводи на Михаил Бакунин.

Житейската съдба и особено анархистичните убеждения на Г. Константинов определят характера на неговата „антиистория“. По замисъл тя е трябвало да обхваща целия период от съществуването на България – от времето преди Кубрат до съвременността, но е публикувана само първата част, посветена на началните векове и на първото българско царство. Повествованието на Г. Константинов е разгърнато, то също предлага множество съвременни алюзии и „народопсихологически“ разсъждения, но подходът на автора е по-различен най-малко в пет отношения.

Първо, при Г. Константинов на отделни места има и вмъкнати и автобиографични елементи. В това отношение най-близък му е Ас. Христофоров, на когото всички литературни текстове, включително и пародийните истории, са неприкрито автобиографични.

Второ, той открито се позовава, по-точно критикува и иронизира, основни историографски съчинения и в много по-голяма степен въвежда извори, реални или недотам реални. Някои от тях са снабдени с иронични етикети:

ЧИБИ или ЖИБИ (което) означава червенковски или живковски „източници“ за българската история, подобно ползуваните от старшите научни сътрудници ГИБИ и ЛИБИ гръцки и латински източници.

Р. Даскалов също иронизира една линия в българската историография, но с по-различни стилистични средства.

Трето, при него едва ли може да се търси връзка с масовите представи, с актуалната народна смехова култура. Константинов е не по-малко критичен и към нея, защото си дава сметка, че до голяма степен тя е формирана от официалния историографски дискурс, актуален или от предишни десетилетия, и от неговите варианти в изкуството.

Четвърто, неговата критика несъмнено е най-радикална, тя е насочена към практически всичко в познатата ни българска история – фигури, събития и концепции за тях. За него интимизирането на миналото не е достатъчно, той го проблематизира, включително и основните патриотични митове. За него не само Фанагория е въобразена, но и самият Аспарух е фикционална фигура. Същевременно Г. Константинов е не по-малко критичен и към другите държави, към техните политики, владетели, устройство, не са пощадени не само Византия и Русия, но и империята на Карл Велики и всички, до които достига погледа му.

Пето, авторът открито излага анархистичните си идеи, според които държавата (всяка държава) е тиранична, владетелите (Константинов последователно заменя израза „държавен глава“ с „държавен задник“) са тирани, собствеността е кражба и пр. Особено остър е към историците, при това към всички – от Паисий през Иречек и Васил Златарски, през Александър Бурмов и всички марксисти, през Димитър Съселов до Иван Дуйчев, Димитър Ангелов, Борислав Примов, Петър Петров, Вера Мутафчиева (иронизирана и като романистка), Васил Гюзелев. Не са пожалени и авторите на исторически романи – Петър Карапетров, Фани Попова-Мутафова, Евгени Константинов, худож-

никът Димитър Гюдженов, дори „безкористната патриотка“ Багряна, „безкористния родолюбец и писател“ Талев и пр.

Едно от характерните му обобщения гласи:

В обири и локви кръв се родила регенериращата хидра на българската държава – тази съвкупност от паразитиращи институции на властта, насилието и привилегиите – обградена отprostituиращите с познания, идеи, таланти и гражданска съвест, тълпи от „научни“ сътрудници, артистични шутове, куртизани и... народни интелегенти.

Сравнение за начина, по който е представена прочутата история с Кубрат и снопът пръчки, помага да се открият различията в подходите. При Бръзицов съветът на умиращия хан е познатият, хуморът се носи от реакцията на синовете:

– Добре, татко, слушаме – отговорили единогласно петимата кубратисти и тутакси се разединили. (Бръзицов/Brazitsov 1928: 19)

Версията на Р. Алексиев е малко по-различна, а и по-пространна:

Доходите на Кубрат от съответните плячкосвания не били особено големи и затова при всяка донесена плячка синовете му се карали кой да дръпне по-голям пай за себе си. Кавгите понякога достигали до такъв размер, че в момент на ярост всички дръпвали по една цепеница от товара с дърва, който баща им (би-дейки в близки връзки с горските стражари) сечал по контрабанден начин, и почнали да се бият. Веднъж, когато ги заварил в това положение, Кубрат се намесил в кавгата, за да им вземе цепениците. Разярен, че им се бърка в работата, един от синовете халосал баща си по главата, а той получил сътресение на мозъка и паднал в агония. Синовете, без да ги еня, че нанесли смъртен удар на собствения си баща, се събрали край него, за да им разпредели той наследството. (...) В предсмъртна агония той се посъвзел, обвързал дърветата на сноп и казал на синовете си:

– Ето тоя сноп цепеници, поделете ги, както знаете.

При тия думи хан Кубрат издъхнал. Още неизстинало тялото му, а синовете се спуснали, разграбили дърветата и кавгата се почнала. (Алексиев/Aleksiev 2019: 17-19)

При Г. Константинов:

С възпитателна цел м-вото на нар. просвета бе наредило включването на легендата за снопа от пръчки, който умиращият Кубрат предложил на петимата си синове да счупят. След като никой не могъл да стори това, старият хан развързал снопа, начупил пръчките една по една и произнесъл реч за непобедимостта на споените в морално-политически сноп, народ и властници.

За сведение на подрастващото и млекопитаещо поколение от научни сътрудници съобщаваме, че родолюбивите и истинолюбиви историци на иноземните народи, напр. тези от самурайската школа, са вплели в историята си същата легенда, в момента, в който японските племена били положени в прокрустовата люлка на държавническото начало.

Р. Даскалов не се спира на тази митологема, която вероятно присъства и в японските (и монголските) истории, но за балканските истории вероятните източници са Езоп, и Плутарх („Нравствени съчинения“), при когото става дума за скитския цар Скилур.

И така нататък, примерите могат да бъдат продължени. Преодолявам изкушението да се насоча към множеството жлъчни коментари за политици от комунистическия и посткомунистическия период. Към политиците от своето време критични реплики и

закачки подхвърлят и Хр. Бръзицов, Р. Алексиев и другите автори на пародийни истории.

Заслужава си да бъде отбелязано присъствието на автобиографични елементи в повествованието на Г. Константинов за далечното минало. Те стоят редом с ироничните реплики към съвременни на автора политици, историци, писатели. Чрез споменаванията на битието си на политически затворник Г. Константинов естествено гради своя образ, но по-същественото е, че по този начин предлага различна гледна точка (своя и на други политически затворници), която мотивира и радикалната му критичност.

През един пролетен ден на 1956 година, авторът рендосваше дъските на наказателното отделение в пазарджишкия затвор. До него, в килия № 11, увити в чергите си, се търкаляха неколцина вчерашни, днешни и утрешни държавни мъже.

(...)

Една нощ ми стигаше в тишината, смущавана от време на време само от въздишката на някой каторжник, въздишка, която като че ли се изтръгваше из каменната гръд на тюрмата. Сутринта, когато готвещите се за държавното поприще мои съкилийници, разбудени от надзирателските ритници във вратата, чакаха на опашка, за да се облекчат в четирите дупки, предоставени за ползуване от 120 номерирани и прошнуровани души, идейният макет на безсмъртието бе готов. С нетърпение чаках връщането на държавните мъже от клозетите, за да го предоставя на вниманието им. (...)

В последвалите килийни дискусии (по повод „патриотарската кампания на БКП и набеязваше мероприятия във вид на ритуали“, свързани с 1300 годишния юбилей) бяха изразени смесени чувства и оценки. (Наместо пролог)

* * *

В много отношения „Чудният свят на древните българи“ на Румен Даскалов е близка до книгата на Г. Константинов, въпреки че, подобно на повечето днешни професионални историци, Даскалов не познава „Антиистория славянобългарска“. Но и двамата поставят акцент върху ранния период, наистина Г. Константинов възнамерява да продължи, но явно не успява, а Р. Даскалов се насочва към по-късните периоди в други свои трудове, които не са хумористични. (Вж. Даскалов/Daskalov 2002; 2005; 2009; 2012) И двамата се позовават на съществуващата историография и открито я критикуват, като сарказъмът на Г. Константинов е по-остър. При него и насочването към актуални фигури, явления събития от съвременния му политически живот е вторият акцент (да не кажа – първият), докато при Даскалов подобни отклонения практически отсъстват или остават само намекнати.

По правило иронията се изразява в засилване на нещо налично, довеждането му до абсурд. Тук могат да се потърсят и хумористичните елементи при Даскалов. Струва ми се, че някои читатели, а и рецензенти, заливани от различни четива за древните българи, независимо дали ги приемат или не, не успяват да доловят откровената пародия на Р. Даскалов. А тя присъства още във въвеждащото „Посрещане“, дори в стиховете преди него:

За наша радост през последните десетилетия древнобългаризмът преживя огромно развитие и истински разцвет, като даде ценни резултати и зрели плодове. (...) Древнобългаристките изследвания са подпомогнати от ред нестандартни дисциплини, като астрология, хиромантия, кабала, тайновество и др. (Даскалов/Daskalov 2011: 10-11)

Тук, както и при Г. Константинов, пародиранията автори на исторически изследвания (със или без кавички) са назовани пряко и многократно: на първо място Петър Добрев, но и Веселин Бешевлиев, Иван Божилов, Васил Гюзелев, Божидар Димитров, Петър Мутафчиев, Димитър Овчаров, Петър Петров, Станислав Станилов, Димитър Съселов, Ганчо Ценов... Авторът съзнателно преобръща обичайната хронология и тръгва „отпред-назад, т.е. от Аспарухова България назад във времето и пространството към другите Българи... (Даскалов/Daskalov 2011: 15) По повод други свои трудове Даскалов определя метода си като „метаистория“ и това се отнася в пълна сила и за „Чудният свят на древните българи“, където всъщност разказа за събитията е заменен с коментар (тук ироничен) за тях в различни историографски изследвания.

Аспарухова България е обектът, към който се насочват и Константинов, и Даскалов; интересът към другите (т.е. по-ранните) Българи е споделен от Даскалов и Алек Попов. На „Древните Българи“ са посветени и няколко страници от обемния опус на Ст. Цанев, който отделя повече внимание на Аспарухова България. При него древните Българи са поне десет (вж. Цанев/Tsanev Т. 1 2006: 21-34). Въпреки че изброява немалко източници, Р. Даскалов не споменава „поемата“ на Ст. Цанев, която, освен с възторжени отзиви, бе посрещната и със сериозни критики.

* * *

Р. Даскалов не познава книгата на Г. Константинов, не се откриват податки, че Алек Попов познава труда на Даскалов, който му е близък по проблематика, най-вероятно не познава и „антиисторията“ на Константинов. Една друга връзка обаче заслужава внимание. Романът на А. Попов започва в „Будапеща, някога, през 90-те“, когато младият, тогава бъдещ професор Несторов, получава сериозен импулс (а и модел) за насочване към древните българи от акад. Месерош, който му разказва за Шандор Кьорьоши Чома (1784-1842), крайно интересен лингвист, историк и ориенталист, тръгнал да търси корените на унгарците в Азия. На него е посветен романът на Ищван Корда „Великият път“ (1956), който не е преведен на български. Трудно ми е да съдя дали и доколко има някаква близост между романите на Ищван Корда и Алек Попов. Унгарската връзка обаче е важна, а и се открива в няколко от разглежданите книги, които имат отношение към значимите унгарски българи, занимавали се със стария период – Геза Фехер, често цитиран от Даскалов, Дюла Моравчик и др. (За унгарската историческа българистика вж. Унгарска/Ungarska 1988; Пейковска/Peukovska 2016: 19-24). При Ст. Цанев дори знанието за древните Българи идва от „унгарски професор“, който изпива няколко ракии в една кръчма и разказва за българските древности на своите тукашни придружители. В думите му се откриват редица митологеми, популярни в наши дни и пародирани от Р. Даскалов. Ако трябва да се потърси някакъв прототип на този словоохотлив унгарец, то това ще да е Петер Юхас, когото Цанев не може да не познава. Юхас не е точно професор, но е автор на „Тюрко-българи и маджари“ (1985).

Алек Попов стъпва на историите за древните Българи, които присъстват в книгата на Р. Даскалов, а и в други трудове, за да изгради един динамичен сюжет в духа на приключенските романи. Този подход не е нов за писателя, той присъства и в неговата едновременно амбициозна и популярна серия „Сестри Палавееви в бурята на историята“ (2013) и „Сестри Палавееви. По пътя към новия свят“ (2017). Това е откровена, остра, а и смешна пародия на един, по-скоро на два жанра, характерни за така наречения социалистически реализъм. При „Мисия Туран“ пародията като че ли не е насочена на първо място към някакъв жанр, въпреки че има отпратки към социалистическия приключенски роман, доколкото такъв жанр съществува в чист вид. Както и при Р. Даска-

лов, а и при Г. Константинов, пародията е адресирана към характерни митологеми, които присъстват в научни и псевдонаучни трудове, а и в масовите представи.

А. Попов изгражда три основни персонажа – проф. Несторов, дъщеря му Косара и асистента му Хронеv – три характерни типа: увлечения от недоказани теории учен и прагматичните, всеки по свой начин, негови спътници. Асистентът е откровен карьерист, а дъщерята е едновременно разкрепостена и романтична. Тримата тръгват да търсят следи от древните българи в измислената страна Туран, бивша съветска република някъде в Централна Азия. Приключенията им там са многобройни и разнообразни, почти като при големия майстор Райдър Хагард – похищения, допълнени с любовна линия (май повече от една), местни езически вярвания, загадъчни пещери и какво ли още не, допълнено от сатира на постсъветския живот.

Втора голяма сюжетна линия се развива в България около фигурите отново на авторитетен (псевдо)учен, негов последовател – богат дилетант, и техните политически амбиции, спекулации и пр. Подобно на „Мисия Лондон“ и тук А. Попов не пропуска да въведе и един президент. Политическата сатира, както и в постсъветската република, на места придобива фейлетонен характер и заслужава отделно внимание. От гледната точка на пародийното представяне на древните Българи същественото е развитието на фантазмагоричните идеи, изковани по чужд образец, което се опира на архаични антропологически методи и не е напълно безпроблемно и за тримата, които го реализират. У основния му адепт Несторов се появяват известни съмнения в събраните данни и заключения, неговият асистент вижда в изследванията преди всичко карьерни възможности, а Косара дори изпитва известна погнуса към заниманията на баща си, в които е въвличена. Иронията на автора е особено остра, когато се насочва към инструментализирането на фантазмагоричните идеи и механизмите на свързването им с актуалните политически, а и бизнес начинания, от политици и „общественици“. Интересът към тези процеси, по-скоро маркирани или представени в най-общи линии при Г. Константинов и Р. Даскалов, са един от фокусите на внимание при А. Попов.

* * *

Първите автори на хумористични истории (Хр. Бръзицов, Р. Алексиев, по-късно Ив. Кулеков) в някаква степен влизат в ролята на шута (но от площада, не от двореца), който забавлява публиката, привидно те нямат претенцията да я превъзхождат, но все пак ѝ съобщават някакви неща, за които се предполага, че тя не знае или просто би се радвала да чуе. След това, при някои автори (Г. Константинов и Р. Даскалов), на преден план излиза съществуващата и при първите образци в жанра линия на проблематизиране и пародиране на мощни тенденции в официалния историографски дискурс.

След двата пика – преди войната и първите години след падането на Берлинската стена, пародиите като че ли останаха за литературата: поетите от четворката от „Литературен вестник“, белетристите Милен Русков, Алек Попов, изброяването може да бъде продължено. Надявам се, че появата на други значителни творби предстои. (Да се готвят траките.)

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев 2019: *Алексиев, Р. Хумористична история на българите. (I изд. 1937) София, Българска история (Aleksiev 2019: Aleksiev, R. Humoristichna istoria na balgarite. (I izd. 1937). Sofia, Balgarska istoria).*

- Бръзицов 1928: *Бръзицов, Христо*. Хумористична история на българите. Библиотека за всички № 14. София: Книгоиздателство Ив. Г. Игнатов & синове, (1 изд. 1890 ?) (Brazitsov 1928: *Brazitsov, Hristo*. Humoristiczna istoria na balgarite. Biblioteka za vsichki № 14. Sofia: Knigoizdatelstvo Iv. G. Ignatov & sinove, (1 izd. 1890 ?).
- Генчев 1990: *Веранов, Никола (Николай Генчев)*. Краткосмешна история на България. София: Унив. изд. Климент Охридски (Genchev 1990: *Veranov, Nikola (Nikolay Genchev)*. Kratkosmeshna istoria na Balgaria. Sofia: Univ. izd. Kliment Ohridski).
- Константинов 1991: *Георгиев, Георги Константинов*. Антиистория славянобългарска. Париж (I изд. 1986) (Konstantinov 1991: *Georgiev, Georgi Konstantinov*. Antiistoria slavuanobalgarska. Parizh (I izd. 1986).
- Константинов 2000: *Георгиев, Георги Константинов*. Краят на държавата и капитала. София: Шрапнел (Konstantinov 2000: *Georgiev, Georgi Konstantinov*. Krayat na darzhavata i kapitala. Sofia: Shrapnel).
- Константинов 2000: *Георгиев, Георги Константинов*. Проблеми и решения. София: Шрапнел (Konstantinov 2000: *Georgiev, Georgi Konstantinov*. Problemi i resheniya. Sofia: Shrapnel).
- Константинов 2000: *Георгиев, Георги Константинов*. Възможна ли беше съпротивата срещу ДС?. София: Шрапнел (Konstantinov 2000: *Georgiev, Georgi Konstantinov*. Vazmozhna li beshe sarprotivata sreshtu DS?. Sofia: Shrapnel).
- Константинов 2001: *Георгиев, Георги Константинов*. С думи, вместо с куршуми. София: Шрапнел (Konstantinov 2001: *Georgiev, Georgi Konstantinov*. S dumii, vmesto s kurshumi. Sofia: Shrapnel).
- Константинов 2004: *Георгиев, Георги Константинов*. Барутни (по)мисли (Статии 1974-1989). София: Шрапнел (Konstantinov 2004: *Georgiev, Georgi Konstantinov*. Barutni (po)misli (Statii 1974-1989). Sofia: Shrapnel).
- Константинов 2005: *Георгиев, Георги Константинов*. „Ставайте робове! Аз не ща ярем...“. Документално фантастичен роман. София: Шрапнел (Konstantinov 2005: *Georgiev, Georgi Konstantinov*. „Stavayte robove! Az ne shta yarem...“. Dokumentalno fantastichen roman. Sofia: Shrapnel).
- Константинов 2006: *Георгиев, Георги Константинов*. Адски калейдоскоп (Спомени на затворника), част 1-2. София: Шрапнел (Konstantinov 2006: *Georgiev, Georgi Konstantinov*. Adski kaleydoskop (Spomeni na zatvornika), chast 1-2. Sofia: Shrapnel).
- Константинов 2009: *Георгиев, Георги Константинов*. Напред и ако пътят води към Голгота! Спомени от времето на зрелия социализъм, Т. 1-2. София: Шрапнел (Konstantinov 2009: *Georgiev, Georgi Konstantinov*. Napred i ako patyat vodi kam Golgota! Spomeni ot vremeto na zreliya sotsializam, T. 1-2. Sofia: Shrapnel).
- Константинов 2016: *Георгиев, Георги Константинов*. Емигрантски спомени, Т. 4. София: Шрапнел (Konstantinov 2016: *Georgiev, Georgi Konstantinov*. Emigrantski spomeni, T. 4. Sofia: Shrapnel).
- Даскалов 2005: *Даскалов, Р.* Българското общество 1878-1939, Т. 1 и 2. София: Гутенберг (Daskalov 2005: *Daskalov, R.* Balgarskoto obshtestvo 1878-1939, T. 1 i 2. Sofia: Gutenberg).
- Даскалов 2009: *Даскалов, Р.* От Стамболов до Живков. Големите спорове за новата българска история. София: Гутенберг (Daskalov 2009: *Daskalov, R.* Ot Stambolov do Zhivkov. Golemite sporove za novata balgarska istoria. Sofia: Gutenberg).
- Даскалов 2011: *Даскалов, Р.* Чудният свят на древните българи. София: Гутенберг (Daskalov 2011: *Daskalov, R.* Chudniyat svyat na drevnite balgari. Sofia: Gutenberg).

- Даскалов 2013: *Даскалов, Р.* Как се мисли Българското Възраждане (историографско проучване). (1 изд. ЛИК, 2002) София: Просвета (Daskalov 2013: *Daskalov, R.* *Kak se misli Balgarskoto Vazrazhdane* (istoriografsko prouchvane). (1 izd. LIK, 2002) Sofia: Prosveta).
- Даскалов 2018: *Даскалов, Р.* Големите разкази за Българското средновековие. София: Рива (Daskalov 2018: *Daskalov, R.* *Golemite razkazi za Balgarskoto srednovekovie*. Sofia: Riva).
- Димитрова 2021: *Димитрова, Нина.* Хумористичните истории на България. – *NotaBene*, 52 (2021) (Dimitrova 2021: *Dimitrova, Nina.* *Humoristichnite istorii na Balgaria*. – *NotaBene*, 52 (2021), http://notabene-bg.org/read.php?id=1108&fbclid=IwAR1tsx5unpTIPPmlaXhYuyyhkL4psPTC_F3uzY7HehzbPfgSWSjjAFrvdSo
- Пейковска 2016: *Пейковска, Пенка.* За началото на българо-унгарските връзки в историческата наука. –*В: Наука*, № 4, 19-24 (Peukovska 2016: *Peukovska, Penka.* *Za nachaloto na balgaro-ungarskite vrazki v istoricheskata nauka*. –*V: Nauka*, № 4, 19-24).
- Попов 2021: *Попов, Алек.* Мисия Туран. София: Сиела (Popov 2021: *Popov, Alek.* *Misia Turan*. Sofia: Siela).
- Унгарска 1988: *Унгарска* българистика. София: Наука и изкуство (Ungarska 1988: *Ungarska balgaristika*. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Хърцфелд 2007: *Хърцфелд, М.* Културната интимност. Социална поетика в националната държава. София: Просвета (Hartsfeld 2007: *Hartsfeld, M.* *Kulturnata intimnost. Sotsialna poetika v natsionalnata darzhava*. Sofia: Prosveta).
- Цанев 2006-2009: *Цанев, Стефан.* Български хроники. Т. 1-4, София и Пловдив: Труд и Жанет 45 (Tsanev 2006-2009: *Tsanev, Stefan.* *Balgarski hroniki*. Т. 1-4, Sofia i Plovdiv: Trud i Zhanet 45).